पञ्चमं प्रकरणम्
वैदिकवाङ्मये निरुपिता सामाजिकसंरचना

५.१ वैदिकवाङ्मये सामाजिक व्यवस्थापनम् ।

५.१.१ 'समाज' शब्दस्यार्थः ।

५.१.२ समाजस्य स्वरुपम् ।

५.१.३ सामाजिक जीवनम् ।

५.१.४ समाजस्य वर्णव्यवस्था ।

५.२ वैदिकवाङ्मये आश्रमव्यवस्था ।

५.२.१ आश्रमशब्दस्यार्थः ।

५.२.२ आश्रमव्यवस्थायाः उत्पत्तिः ।

५.२.३ चत्वारः आश्रमाः

५.२.४ आश्रमव्यवस्थायाः विकासः

५.३ विवाहः पारिवारिकव्यवस्था च ।

५.३.१ विवाहस्य प्रयोजनानि ।

५.३.२ विवाहस्य सादृश्यम् ।

५.३.३ सगोत्रविवाहस्य निषेधः ।

५.३.४ विवाहस्य प्रकारः

५.४ वैदिकवाङ्मये नारीस्थानम्

५.४.१ ऋग्वेदोक्तनारीधर्माणां परिशीलनम्

५.४.२ वैदिकसमये नार्यः धार्मिकाधिकारः

५.४.३ वैदिककाले शिक्षायां नार्यः योगदानम्

५.४.४ वैदिकसमये राजनीतौ नार्यः योगदानम्

पञ्चमं प्रकरणम्
वैदिकवाऽ्मये निरुपिता सामाजिकसंरचना

५.१ वैदिकवाऽ्मये सामाजिक व्यवस्थापनम् ।

कस्यापि राष्ट्रस्य संस्कृतो: वा उन्नति: प्रगतिश्च तस्य सामाजिकव्यवस्थाया: आधारेण भवति । विश्वस्य महती सम्पदा वैदिकवाङ्मयस्य ज्ञान-विज्ञानसमन्विता वैदिकवाङ्मयस्य विचारधारा वर्तते । तस्या: सामाजिकव्यवस्था कीदृशी आसीत् ? सा चेत्थं निरूपयितुं शक्यते । समाजस्य कोऽर्थ: ? समाजस्य स्वरूपं ? कीदृशं समाजजीवनम् ? का च समाजस्य वर्णव्यवस्थाया: वैज्ञानिकरीति: ? सकलानि इमानि प्रश्नानि स्पष्टयितुं शक्यन्ते । यथा -

५.१.१ 'समाज' शब्दस्यार्थ:

समाजशब्दस्य निष्पत्ति: 'सम्' उपसर्गपूर्वकात् 'अज्' धातो: सञ्जातास्ति, यस्यार्थ: विद्यते मानवानां समुदाय: । मानवेतरेषां प्राणिनां समुदायस्य 'समाजम् अनुक्त्वा' समुदाय एव कथ्यते । यथा काशिकावृतौ पाणिनिसूत्र 'समुदोरज: पशुषु''[१] । संस्कृत पा.सु.३/३/६

साहित्ये सामाजिकव्यक्तिरूपेण तस्मै एव मान्यता प्रदीयते य: स्वयं जागरूकताद्वारा आदान-प्रदानक्रियाभिश्च समाजस्य रक्षाकर्मणि सामर्थ्यसम्पन्न: स्यात् । एकस्य पाश्चात्यविदुष: मतानुसारं मनुष्याणां सङ्गृहाय अस्मै समुदायस्य संज्ञां प्रदातुं शक्येत, य: सामाजिक सम्बन्धानां कारणत् परस्परं प्रति समीपे सन्ति ।

---

१. संस्कृत पा.सु.३/३/६

By group we man only eallenction of human beings who are brought ino social relationship with another society.

वस्तुतः समाजः केवलं जनानां समुदायमात्रं न विद्यते, अपि तु शरीरस्य विभन्नानि अङ्गानीव समाजस्य सदस्यमध्ये एकः समन्वयः दृश्यते । प्रत्येको जनः अस्य समुदायस्य अथवा समाजस्य एकमेकम् अङ्गं भवति, अङ्गानां च समन्वय एव 'समाजः' जायते । किन्तु समाजस्य सम्बन्धः केवलं मनुष्यमात्रं यावदेव नास्ति, अपितु मनुष्यस्य प्रकृत्या सहापि घनिष्ठः सम्बन्धः विद्यते । मानवजीवनस्य प्रत्येकं क्षेत्रं प्रकृतिः येन केन प्रकारेण प्रत्यक्षेण परोक्षेण वा अवश्यं प्रभावयति । प्रकृतिविरहेण सह मानवस्य कल्पनापि विधातुं न शक्यते । अत एव देशकालयोः वातावरेण सम्बन्धितः मानवानां समुदायः 'समाज' कथयितुं शक्यते । इत्थमत्र समाजशब्दस्य पारिभाषिकं व्यापकार्थः दरीदृश्यते ।

५.१.२ समाजस्य स्वरूपम् ।

मनुष्यः एकः सामाजिकः प्राणी वर्तते । स समाजमध्ये एव निवासं कृत्वा सुखपूर्वकं जीवनं यापयति । यदि स निर्जनप्रदेशे चेत् निवासं करोति, तदा सः निश्चेष्टः अकर्मण्यश्च भवितुं शक्यते । समुदाये एव निवासं विधाय, तेन स्वकीयः वंशः परिपन्थिभिः सुरक्षितः विहितो विद्यते । प्राचीनकाले समुदायोऽयं केवलं 'परिवारं यावदेव परिमितः अभवत्, स्त्रीपुरुषाभ्यामुत्पन्नः सन्तानः एव परिवारस्य प्रारम्भिकः स्वरूपमासीत् । सन्तानस्यापि यदा परिवारः सञ्जातः तदा नैके परिवारसमुदायः सम्पद्यते । किन्तु प्रत्येकं परिवाराः स्वतन्त्राः आसन् । तेषां नीति-रीतिः, निवासप्रवासौ, वेशभूषा, अन्नपानं, वाणीवर्तमादयः समग्राः अपि क्रियाकलापाः परस्परं प्रति भिन्नाः अभवन् । परिवारस्य सर्वेभ्यः

शक्तिशाली व्यक्तिरेव तस्य नेता भवति स्म, तथा च परिवारस्य इतरे सदस्याः तस्य अनुयायिनो भवन्ति स्म ।

कालान्तरे यदा तेषां जनानां आवश्यकताः, तेषां च बुद्धिः विकसिता सञ्जाता, तदा तेषु अन्योन्याश्रितस्य निवासस्य प्रवृत्तिः बलवर्ती सञ्जाता । परिणामरूपेण एकस्य सुगठितस्य समाजस्य निर्माणकार्यस्य प्रारम्भः सञ्जातः । तैः च स्थानमेकं सम्मिल्ल्य निवासस्य प्रारम्भः कृतः । अनेन एकस्य सुगठितस्य सुन्दरसमाजस्य संरचना समभवत् ।

सङ्क्षेपेणात्र इत्थं कथयितुं शक्यते यत्, समाजशब्दस्थार्थं विज्ञाय तस्य स्वरुपं मूलतो यावत् विकसितं कथं सञ्जातं, इति सामाजिकं स्वरूपं चिन्तितं विद्यते । उपप्रकरणेऽस्मिन् प्राचीनसमाजादारभ्य विकसितसमाजं यावत् मानवसमाजस्य विकासपद्धतिः सङ्क्षेपतो निरुपिता ।

५.१.३ सामाजिकजीवनम् ।

समाजस्य स्वरूपयानन्तरं समाजजीवनं कीदृशं भवेत् इत्याशङ्कायां विचारं कृत्वा चिन्तनमावश्यकमासीत्, अतोऽत्र सामाजिकं जीवनं निरूप्यते ।

मनुष्यस्य सामाजिकं जीवनं सामुदायिकम् अन्योन्याश्रितं भवति । समाजस्य विभिन्नानाम् आवश्यकतानां पूर्तिकरणं सामाजिकव्यक्तेः परमकर्तव्यं भवति, तथा च कर्तव्यस्य भावना एव समाजाय संघटितं, संगठितं वा स्वरूपं प्रदीयते । मनुष्याणाम् आवश्यक्तानुरूपमेव समाजस्य कार्याणि भवन्ति । इत्थं आवश्यकतानुरूपमेव क्रियायाः अपि अनेकरूपत्वं वर्धते । यस्य पूर्तिं विधातुं समाजस्य अतिविस्तृतान् क्रियाकलापान् सुव्यवस्थितं कृत्वा, सुचारुतया सञ्चालनाय, नैकाः सामाजिकाः व्यवस्थाः समायोज्यन्ते, यासु सामाजिकः,

धार्मिकः, दार्शनिकः विविधः दृष्टिकोणः भवति । सामाजिक व्यवस्थायामन्तगर्ताः समाजमध्ये वर्णव्यवस्था, आश्रमव्यवस्था, विवाह परिवारश्च, निवासः, अन्नपानं, स्त्रशिक्षा, समाजे तासां स्थितिः इत्यादयः विस्तृतविचाराः करणीयाः भविष्यन्ति, इति विचिन्त्यात्र तेषां पृथक् पृथक' समीक्ष्य इत्थं प्रस्तोतुं शक्यते ।

५.१.४ समाजस्य वर्णव्यवस्था ।

वैदिककाले वर्णव्यवस्था राष्ट्रस्यास्य संस्कृतेः सामाजिकसंघटनायाश्च प्राणशक्ति – स्वरूपिणी आसीत्, तस्मिन्नेव समये भारतस्य आर्यैः, समाजस्य चतुःषु भागेषु विभाजनमकारि । विभाजनस्यायस्य नैके दृष्टिकोणाः अभवन् । अर्थशास्त्रीयायाः दृष्ट्याः अनुसारं साधारणतया विभाजनमिदं श्रमविभाजनाधारेण विहितमभवत् । वैदिककाले आर्यैः स्वकीयानां सामाजिकानाम् आर्थिकानाञ्च समस्यानां समाधनार्थं श्रम-विभाजनस्य सिद्धान्तः स्वीकृतः । यैः जनैः अध्ययनाध्यापनयोः, पौरोहित्यकर्मणि च मनः समाहितं, ते ब्राह्मण; ये शासनसम्बन्धिनि तथा युद्धसम्बन्धिनि कार्ये निरताः आसन्, ते क्षत्रियः, कृषौ, पशुपालने, व्यापारोद्यगव्यवसायादिषु च यैः मनः समाहितं, ते वैश्यः इति वर्णेन प्रसिद्धः, ये च सेवाकार्ये निरताः अभवन् ते शुद्राः सञ्जाताः । प्रारम्भे ते वर्गरूपेण आसन्, किन्तु पश्चात् ते 'वर्ण' इति पदेन परिचितः सञ्जातः ।[१]

ऋग्वेदसंहितायां समाजाय पुरुषस्य स्वरूपं प्रदत्तमस्ति, तस्य भिन्नविभिन्नानाम् अङ्गानां वर्णनमपि कृतमस्ति, यथा आधुनिकाः समाजशास्त्रस्य विद्वांसः मानवसमाजं सजीव-शरीरधारिरूपेण आमनन्ति । तथैव ऋग्वेदेऽपि जीवितपुरुषः अभिमतोऽस्ति । समुदायस्य जागृतेश्च भावान् प्रकटयितुं जागृतिरेव ऋग्वेदसंहितायां पुरुषसूक्ते समाजः पुरुषरुपेण वर्णितोऽस्ति । तस्य समाजरुपिणः

१ प्राचीन भारतीय सामाजिक आर्थिक समस्याएँ, पृ.२६

पुरुषस्य चत्वारि अङ्गानि दर्शितानि सन्ति – ब्राह्मणः, क्षत्रियः, वैश्य, शुद्रश्च । येषामुत्पत्तिः तस्य विराट्पुरुषस्य, शरीरादभवत् । मुखात् ब्राह्मणः, भुजाभ्यां क्षत्रियः, जङ्घाभ्यां वैश्यः, पद्भ्यां च शूद्रः । वेदस्य पठनं पाठनं, यजनं याजनं, यमनियमादिसाधनाकरणं ब्राह्मणस्य कार्याणि आसन् । प्रजानां संरक्षणं, दानकरणं, यज्ञकरणं, अध्ययनं, युद्धादीनि क्षत्रियाणां कर्तव्यानि अभवन् । कृषिः, पशुपालनं, वाणिज्यादि वैश्यानां मुख्यकार्याणि, समाजस्य च सेवाकरणं शूद्राणां मुख्यकर्तव्यमासीत् ।

वर्णः सामाजिकविभाजनस्य व्यवस्था वर्तते । यस्याः आधारः जन्मनः अपेक्षया कर्मणामाधिक्येन वर्तते, कर्मणां विभाजनं रङ्गास्य आधारेण विधातुं न शक्यते । विभाजनस्यास्य आधारः गुणैः, प्राकृतिकस्वभावेन्, प्रवृत्तिभिश्चापि कर्तुं शक्यते । सामाजिकव्यवस्था, संगठनं च परिपोषयितुमिदं आवश्यकमस्ति यत् सामाजिक-कार्याणां विभाजनमेतादृशं स्यात्, येन एकस्य कार्ये अपरस्य व्यक्तेः अनावश्यकं विध्नकरणं न भवेत् । इदमेव लक्ष्यीकृत्य गुणानां कर्मणां वा आधारेण समाजस्य सदस्यान् विभिन्नेषु समुदायेषु विभाजनस्य या व्यवस्था प्रारब्धा, सा व्यवस्था 'वर्णव्यवस्था' इति सञ्ज्ञया विख्याता जाता । अवसरानुसारमत्र निरूपितं, पूर्वेऽपि सम्यक्तया विषयोऽयं समीक्ष्य प्रतिपादितोऽस्ति ।

५.३ वैदिकवाङ्मये आश्रमव्यवस्था ।

वैदिकवाङ्मये वर्णव्यवस्थायाः सम्यक् वर्णनं मानवानां सामाजिकावस्थानुसारं विहितं विद्यते । तत्र वैदिकवाङ्मये वेदकालीने च मानवानां प्राचीनसंस्कृतेः संस्कारानुसारं च कीदृशी कर्मानुसारिणी, गुणानुसारिणी वर्णव्यस्था आसीदिति प्रतिपादितास्ति । किन्तु प्रकरणेऽस्मिन् मानवानां जीवनकाले तेषां

समयानुसारं आयोरनुसारं यथासमयं कीदृशं जीवनं भवेदिति आश्रमव्यवस्थायां सम्यक्तया विचिन्त्य विज्ञातुं शक्यते । सा च आश्रमव्यवस्था इत्थं प्रकारेण संशोध्य वर्णयितुं शक्नुमः ।

५.२.१ 'आश्रम' शब्दस्यार्थः ।

'आश्रम' शब्दः संस्कृतभाषायाः 'श्रम्' धातोः "आ" उपसर्ग संयोज्य निष्पन्नो भवति । यस्यार्थ परिश्रमः, प्रयासो वा जायते । आश्रमेण शब्देन स्थानस्यापि बोधो जायते । कथम् ? तर्हि प्रत्येकेषां क्रियाणां एकं कार्यस्थलं, स्थानं वा आवश्यकरुपेण भवति । प्रत्येकं सामाजिकप्राणिनः सामाजिकपरिस्थितिावेव कार्यं कुर्वन्ति न तु निर्जनस्थितिमध्ये । इत्थं आश्रमान्तर्गता प्रयासस्य क्रिया सम्मिलिता विद्यते । प्रयासोऽयं लक्ष्यसय प्राप्तिहेतुः विधीयते, लक्ष्यं च जीवनलक्ष्यमस्ति । लक्ष्यस्य प्राप्तिरेव मनसि निधाय आश्रमविभाजनं विहितमस्ति । उदाहरणार्थं यथा – ब्रह्मचर्याश्रमस्य उदेश्यः ज्ञानोपलब्धिः विद्यते । गृहस्थाश्रमस्य गृहे निवासं विधाय गृहकार्याणि कर्तव्यानि भवन्ति । वानप्रस्थाश्रमे तपश्चरणं विद्यते । संन्यासाश्रमेऽपि सर्वकर्मभ्यः उपरतो र्भत्वा केवलं मोक्षमार्गस्य चिन्तनं करणीयं भवति । इत्थं आश्रमशब्दस्य स्पष्टार्थं विज्ञाप्य आश्रमव्यवस्थायाः विशदं प्रादुर्भावविकासादिविवेचनं यज्ञारूपं निरूपयितुं शक्यते ।

५.२.२. आश्रमव्यवस्थायाः उत्पत्तिः

व्यवस्थेयं केनोत्पादिता, कदा सर्जिता सम्बन्धेऽस्मिन् अद्यावधिं यावत् किमपि निश्चितं प्रमाणमधिगतं नास्ति । इदमवश्यं कथयितुं शक्नुमः यत् आश्रमव्यवस्था वैदिककालस्य सांस्कृतिकप्रतिभायाः एव एकमङ्गमभवत् । वैदिक समये ज्ञानार्जनाय, शक्तिव्यापाराय, मोक्षस्य कृते विज्ञजनाः पूर्णरूपेण चिन्तनं कुर्वन्ति स्म । एतादृशाः ऋषयः, महर्षयश्व समयेऽस्मिन् ज्ञानकर्मणोः समानरूपेण

अपेक्षां कुर्वन्ति स्म । तथा च परमात्मानं निखिलज्ञानस्य कर्मणश्च समष्टिं स्वीकृत्य, मनुष्याणां वैयक्तिकजीवनेऽपि ज्ञानकर्मणोः परिपूर्णतां प्रापयितुं विशेषं चिन्तनं विहितं विहितं विद्यते । अस्य परिणामरूपेण आश्रमव्यवस्थायां यस्यां ब्रह्मचर्यः, संन्यासाश्रमश्च ज्ञानार्जनप्रधानः आसीत् ।वेदेषु ानवः शतायुः स्वीकृतः र्वते । यत्र पञ्चाशत् वर्षाणि च पर्यन्तं कर्मार्जमस्य कर्तव्यं निश्चितं कृतमीसत । अन्ते ज्ञानकर्मणोः पीसमाप्तौ सत्यां परमात्मानि लीनम् अर्थात्द मौक्षप्राप्तेः प्रयासः कर्तव्योऽभवत् । आश्रम्व्यवस्थिायाः इदमेवैकं प्रमुखकारणं, असेन्पतेश्वापि कारणं भवेत् ।

५.२.३ चत्वारः आश्रमः

जीवनस्य अत्यन्तः व्यवस्थितः, नियमितश्च क्रमः – सनातनधर्मस्य विशेषतास्ति । अस्य पूर्णरूपेण परिपालयितुं सम्पूर्णजीवनस्य निश्चितक्रमः निबद्धः कर्तव्यः । क्रमोऽयं एतादृशो भवेत्, यत्र मानवानां समस्त कार्याणि विभिन्नरूपेण विकसितुम् अवसरम् उपलभ्येत, जीवनस्य च प्रत्येकं भागेभ्यः समुचितकार्यं शिक्षां च प्राप्येत । यात्रायां यथा विश्रान्तिहेतवे विभिन्नानि स्थानानि, तथैव अस्याः जीवनयात्रायाः कृते चतुर्णाम् आश्रमाणां परिकल्पना कृतासीत्, प्रत्येकञ्च जनैः आश्रमेषु एतेषु प्रवेशः अवश्यं करणीयोऽभवत् । वर्णव्यवस्थामिव आश्रमव्यवस्थायि समाजं स्वकीयं उदिष्टस्थानं यावत्, प्रापयित्वा, मानवं वास्तकिं मानवं निर्माप्य, तस्य चरमलक्ष्यं ब्रह्मप्राप्तिं यावत् गमयति स्म । ते चत्वारः आश्रमाः इत्थं सन्ति । यथा –

ब्रह्मचारी गृहस्थश्च ।
वानप्रस्थो यति : तथा ।

एते गृहस्थप्रभवाः ।

चत्वारः पृथाश्रमाः ॥[1] मनु.६/८७

अर्थात् गृहस्थाश्रमात् प्रादुर्भूताः चत्वारः आश्रमाः निरूपिताः सन्ति मनुना – (१) ब्रह्ममचर्यः (२) गृहस्थः (३) वानप्रस्थ (४) संन्यासश्च

(१) ब्रह्मचर्याश्रमः ।

"ब्रह्मचर्य" शब्दः द्वौ शब्दौ सम्मेल्ल्य निर्मितोऽस्ति – 'ब्रह्म' तथा 'चर्य' । 'ब्रह्म' इत्यस्यार्थोऽस्ति महान्, तथा 'चर्य' इत्यस्यार्थः वर्तते विचारशीलत्वम् । अर्थात् ब्रह्मचर्यस्य तात्पर्यमस्ति यत् एतादृशं मार्गमुपरि गन्तव्यं येन मानवः शारीरिक्याः, मानसिक्याः, आध्यात्मिक्याश्च दृष्ट्या लघुरपि महान् भवितुं शक्येत । केचन जनाः ब्रह्मचर्यस्य अर्थः केवलं "इन्द्रिय–संयमः" कुर्वन्ति, तदुचितं नास्ति । शुद्धार्थस्तु क्षुद्रतातः 'महान्' विकासस्यैव वर्तते ।

ब्रह्मचर्यस्य धारणकर्ता एव प्रकाशमानं ज्ञान–विज्ञानं धारयति । तत्र समस्तदेवाः निवसन्ति । ब्रह्मचारी श्रमेण तपसा च मुक्तजीवनेन समस्तजनसमुदायं पुष्णाति । ब्रह्मचर्यस्य तपसा एव राजा स्वकीयस्य राष्ट्रस्य रक्षायै सामर्थ्यवान् भवति । ब्रह्मचर्येण आचार्यः शिष्येषु शिक्षायाः योग्यता आत्मनि सम्पादयति । अथर्ववेदस्य एकादशकाण्डस्य पञ्चमसुक्तानुसारं "ब्रह्मचारी तपसा मृत्योरुपर्यपि विजयं प्राप्तुं शक्नोति" । यथा –

ब्रह्मचारी ब्रह्मभाजद् बिभर्ति[2]

तस्मिन् देवा अधिविश्वे समवेताः ॥ अथर्व. ११/५/२४

ब्रह्मचर्येण तपसा राजा राष्ट्रं विरक्षति ।

आचार्ये ब्रह्मचर्येण ब्रह्मचारिण मिच्छते ॥[3] अथर्व. ११/१/१७

---

१. मनु.–६–८७

२. अथर्व. ११/५/२४

३. अथर्व. ११/१/१७

देवराजेन इन्द्रेणापि ब्रह्मचर्येणद्वारा एव स्वर्गस्य शासनमुपलब्धम् । अर्थात् ब्रह्मचर्याश्रमस्य महत्वं न केवलं मानवानां कृतेऽपि तु देवानां कृतेऽपि वर्तते ।

ब्रह्मचर्येण तपसा देवा मृत्युमपध्नत ।
इन्द्रो ह ब्रह्मचर्येण देवेभ्यः स्वराभरत् ॥[१] अथर्व. ११/५/१९

इत्थं श्रमं तपस्याश्चोपरि आधारितस्य ब्रह्मचर्याश्रमस्योद्भावना वैदिकधारायाः व्यापकदृष्टेः एकं समुज्जवलां प्रमाणं वर्तते नितराम् ।

उपनयनसंस्कारानन्तरं बालकः जीवनस्य प्रथमे ब्रह्मचर्योश्रमे प्रवेशं करोति । संस्कारोऽयं मानवाय अनुशासितं जीवनं यापयितुं निमन्त्रणं सम्प्रददाति । उपनयनसंस्कारस्य वर्णानुसारं पृथक्-पृथक् आयुषोऽनुरुपं विधानं वर्तते । यथा--ब्राह्मणस्य अष्टमवर्षे, क्षत्रियस्य एकादशमवर्षे, तथा वैश्यस्य द्वादशवर्षे उपनयनसंस्कारस्य विधानं वर्तते । शूद्रस्य कृते उपन्यनसंस्कारस्य विधानं तथा गुरूकुलनिवासस्य विधानं नास्ति । उपनयनसंस्कारस्य पश्चात् बालकस्य विद्यार्जनस्य कृते गुरूकुलं प्रति गमनं कारयन्ति स्म । गुरुकुले आचार्यद्वारा ब्रह्मणाय धर्मशास्त्रस्य, क्षत्रियाय शस्त्रस्य, तथा वैश्याय व्यापार-वाणिज्यस्य शिक्षां प्रददाति स्म । शिष्येण गुरुकुले गुरोः सेवा अपि कर्तव्या भवति। शिष्यः गुरुवरस्य पशूनां संरक्षणं, संवर्धनञ्च करोति स्म, गुरोः यज्ञस्यार्थं वनात् समिधश्चानयति स्म । भोजनार्थं नित्यं ग्रामेषु भिक्षार्थं अगच्छत् । भिक्षायाः प्राप्तमन्नं गुरवे निवेद्यते स्म । गुरुःयत ददाति स्म, तत्र हि सः सन्तुष्टः तिष्ठति ।

---

१. अथर्व-११/५/१९

छात्रस्य सम्पूर्णदिनम् अध्ययने गुरोश्च सेवायां व्यतीतं भवति स्म । सायं, प्रातः सन्ध्यावन्दनमवश्यं करणीयमभवत् ।

मनुस्मृत्यनुसारं ब्रह्मचारिणा मदिरा-मांसः सुगन्धिद्रव्यं, माला, स्वादिष्टभोजनं, स्त्री, अम्लपदार्थः तथा जीवहिंसायाः परित्यागः कर्तव्यः । ब्रह्मचारिण सर्वेन्द्रियाणि संयम्य, मनः नियन्त्रितं कृत्वा, स्वकीयं शरीरं दुर्बलं न कृत्वा, योगेन सर्वार्थान् साध्येत । छान्दोभ्यो पनिषदानुसारं, यज्ञकर्म, निर्धनाय भोजनं, वने निवसनमित्यादि ब्रह्मचर्ये समागच्छन्ति, ब्रह्मणः तृतीयस्वर्गः इत्थमेवोपलभ्यते ।

इत्थं अध्ययने, कठोर ब्रह्मचर्ये च स्वीयम् अध्ययकालं समाप्य, छात्रः स्वकीयायाः योग्यतानुसारं दक्षिणादानं कुर्वाणः आसीत् । गुरोराज्ञानुसारञ्च सः जीवनस्य द्वितीयस्तरे पदार्पणं करोति स्म । गुरोः निर्गम्य पुनः गृहागमनात्मकः संस्कारः "समावर्तन" संस्कारः कथ्यते । गृहमागत्य वैवाहिकं कार्यं सम्पाद्य गृहस्थाश्रम प्रविशित स्म ।

इत्थमत्र वैदिकवाङ्मये जीवनस्य ज्ञानप्रधानं ब्रह्मचर्याश्रमं यथातथं प्रतिपाद्य अपरस्य गृहस्थाश्रमस्य का रीति ? किं कर्तव्यमित्यादिकम् इतोऽनन्तरं निरूप्यते ।

(२) गृहस्थाश्रमः ।

गृहस्थाश्रमः अन्येभ्यः समस्ताश्रमेभ्योऽधिकं महत्वपूर्णः तथेतरेषां समेषाम् आश्रमाणाम् आधारो वर्तते । वशिष्ठसूत्रानुसारं यथा सर्वाः लध्व्यः महत्यश्च नद्यः सागरं संगत्य विश्रामं लभन्ते, तथैव सर्वाश्रमिणः मानवाः गृहस्थाश्रमस्य आश्रिताः भूत्वा निवसन्ति । यथा- बालका स्वीयायाः मातुः रक्षायामेव सुरक्षिताः भवन्ति, तथा सर्वे भिक्षुकाः, संन्यासिनश्च गृहस्थिनामेव

रक्षायां वसन्ति । बौद्धायनस्य मतानुसारं वस्तुतः केवलमेक एव आश्रमोऽस्ति, सः गृहस्थाश्रमः । ब्रह्मचर्यमस्य आयोजनमात्रमस्ति । वानप्रस्थः, संन्यासश्च गृहस्थधर्मस्य शिक्षाप्रदायकः, जीवनपालनस्य च निर्देशकश्च वर्तते । आश्रमाणामितरेषां भरणपोषणकरणात् अयमाश्रमः ज्येष्ठः श्रेष्ठश्चास्ति । यः गृहस्थः जनः नैरन्तर्येण स्वधर्मस्य पालनं करोति, सः कुरूक्षेत्रं, नैमिषारण्यं, हरिद्वारं, केदार तीर्थमादि सर्वं गृहे स्थित्वा एव प्राप्नोति, येषां यात्रां विधाय सः सर्वपायैः प्रमुच्यते ।

धनस्य संग्रहकरणं तस्य च यथानुकुलां विभाज्य सन्तानोत्पादनं, तस्य च परिपालनं परमं कर्तव्यं विद्यते । अतिथिसत्कारः तस्य प्रधानकर्तव्येषु एकोऽस्ति । तेन कदापि कार्येऽस्मिन् क्षतिः न करणीया । तृणं, भूमिः, जलं तथा मधुरं सत्यवचनं चत्वारि वस्तूनि इमानि समेषां गृहस्थिनां गृहे अवश्यमेवोपलभ्यन्ते । अतिथिभ्यः, ब्राह्मणसम्बन्धिभ्यः, भृत्येभ्यश्च सदैव आदौ भोजनं कारयेत् । ततः पतिपत्न्यो भोजनं कर्तव्यम् । तत्पूर्वं पक्षिभ्यः, वालेभ्यः, रोगिभ्यः, सगर्भाभ्यः, स्त्रीभ्यः भोजनं दातव्यम् ।

गृहस्थिभिः पञ्च महायज्ञाः (ब्रह्मयज्ञः पितृयज्ञः, देवयज्ञः, भूतयज्ञः तथा नृयज्ञः) सम्यक्तया अवश्यं करणीयाः । प्रथमत्रयाणां यज्ञानां करणेन मनुष्यः ऋणत्रयेभ्यः (ऋषिऋणं, पितृऋणं, देवऋणञ्च) मुक्तो भवति । नित्यं पठनपाठनाभ्यां, ब्रह्मयज्ञेनः, पितृतर्पणेन, श्राद्धद्वारा, पितृयज्ञेन, गार्हपत्याग्निसेवनेन, देवयज्ञेन, प्रेतात्मेभ्यः बलिभोजनेन, कीटादिभ्यः असशक्तामानवेभ्य, अस्पृश्यजातिभ्यश्च भोजनदानेन भूतयज्ञः, आतिथ्यसत्कारेण नृयज्ञः सम्पद्यते । इमे सर्वे यज्ञाः गृहस्थाश्रमे निवासं कृत्वा पत्नी पुत्रादीनां सहाय्येन सम्पादयितुं शक्यन्ते । अतो हि आश्रमोऽयं सर्वोत्तमः वर्तते ।

इत्थं वैयक्तिकं, सामाजिकं, आर्थिकं, नैतिकं तथा धार्मिकं सर्वदृष्टया गृहस्थाश्रमस्य महत्वं सर्वोपरि वर्तते । गृहस्थमेकं पञ्चमहायज्ञेन नित्यकार्येण प्रतिबन्धितमेतदर्थं कृतवान्नस्ति, सः स्वकीयपरिवारस्येतरसदस्यान् पोषयन्, मनुष्यमात्रं प्रति स्वीयकर्तव्यानि परिपालयेत्, शनैः शनैश्च पञ्चमहायज्ञेन, अन्यधार्मिकाचरणेन धर्माचरणं कुर्वाणः भवेत् । कथम् ? धर्मार्थकाममोक्षाणां चतुर्वर्गाणां प्राप्तिः । तस्य जीवनस्य मुख्यध्येयमस्ति ।

इत्थमत्र द्वितीयाश्रमस्य प्रारम्भान्तं सम्यक् विचार्य समीक्ष्य निरूपणं विहितं विद्यते । इतोऽप्यग्रे सविशदं निरूपयितुं शक्यते, किन्तु अति विस्तारभयादत्रैव पर्याप्तं मन्यते ।

(३) वानप्रस्थाश्रमः ।

पञ्चविंशतिः वर्षाणि यावत् गृहस्थाश्रमे निवासं विधाय पश्चात्, पञ्चाशत्वर्षस्य आयुः समाप्य वानप्रस्थाश्रमे प्रवेशस्य समयः आगच्छति । वानप्रस्थावस्थां यापयितुं वनगमनं कर्तव्यं भवति । वने तेन सह स्त्री अपि गन्तुं शक्नोति, यदि बालकाः लघवः न स्युः, तेषाञ्च पालनकर्ता गृहेऽन्य कोऽपि न स्यात्तर्हि सा गृहे निवासं विधातुं शक्नोति । वनगमनस्य समये सः स्वकीयेन सह पवित्राग्निं, यज्ञोपकरणानि च नीत्वा गच्छति । समयेऽस्मिन् तस्य कर्तव्यं वर्तते यत् सः यज्ञेन, प्रार्थनया च संसारस्य सहाप्यं कुर्यात् । यज्ञः अध्ययनं, पवित्रता तथा सर्वजीवान् प्रति दयाभाव तस्य जीवनस्य मुख्य नियमाः सन्ति । वने उषित्वा तेन नित्यं स्वाध्यायः विधातव्यः । इन्द्रियाणां दमनं करणीयं, सर्वैः सह मित्रताव्यवहारः, सदा दानं दातव्यम्, अपरिग्रहः, दयाभावः च भवेत् ।

वानप्रस्थी स्वीयपरिवारस्य सदस्यं न भूत्वा समग्रसमाजस्य सदस्यो भवति स्म । स्वीयैः समस्तकर्मभिश्च समाजस्य कल्याणं विधातुं प्रयत्नं करोति स्म । कार्याणीमानि कुर्वन् वानप्रस्थी सत्यसंशोधने तथा आध्यात्मिकज्ञानप्राप्तौ सततं प्रयत्नशीलः भवति स्म । अतः सः सांसारिकसुखानि परित्यज्य इन्द्रियाणि संयन्तुं प्रयत्नमकरोत् । वानप्रस्थी कस्यापि गृहस्य, उटजस्य वा आश्रयं न गृहीत्वा भूमिप्राङ्गणे निवसनम्, षड्तुषु ऋतुविपरीतवस्तूनां सेवनमकरोत् । यथा वर्षाकाले मुक्तभूमौ निवासः, शीतकाले जले स्थित्वा तपः, ग्रीष्मकाले पञ्चाग्नितपनम्, इत्यादि सततं तपसा सः आत्मचिन्तमकरोत् । कासुचित् परम्परासु सः वने कुटीरं निर्माय अवसत् । तस्याश्रमः गुरूकुले मुच्यते । तस्याश्रमे छात्राः वेदाध्ययनाय आगच्छन्व तेषां आश्रमे नित्यम् अध्ययनाध्यायनाभ्यां ध्यानेन, चिन्तने च आत्मपरमात्मनौः, इहलोकपरलोकयोश्च सम्बन्धितानां गूढरहस्यानां चर्चाः भवन्ति स्म । सत्यस्य ज्ञानस्य च शोधनमेव तेषां जीवनस्य चरमलक्ष्यमभवत् ।

इत्थम् आत्मनियन्त्रणेन, आत्मीयतया, दाने, समस्तप्राणिनां प्रति दयाभावेन, सदाचारयुक्तेन च परिपूर्णः वानप्रस्थी आसीत् । मानवातायाः इयमेव विस्तृता कल्पना तथ्यमिदं स्पष्टीकरोति यत् सांसारिकं सुखं आध्यात्मिकसुखापेक्षया क्षुद्रस्तरीयं वर्तते । जीवनस्य चरमलाक्ष्यं परमसत्यस्य प्राप्तिः वर्तते, कथम् ? तर्हि लौकिकजीवनस्य अपेक्षया पारलौकिकं जीवनमधिकं वैशिष्ट्यपूर्णं तथा आकर्षकं मन्यते ।

(४) संन्यासाश्रमः ।

पञ्चसप्ततिवर्षान्तरं वानप्रस्थी संन्यासस्य जीवनं स्वीकरोति स्म । जीवनेऽस्मिन् तेन सर्वमपि परित्याज्यम् अभवत् । कर्मणां त्यागेन सह सह तेन सामाजिकनाम यावदपि त्यक्तव्यमभवत् । संन्यासिरूपेण तस्यापरं नामकरण

भवति, सश्च तस्य शेषजीवनं परोपकारे यापयति स्म । संन्यासाश्रमे मानवेन तपसः, त्यागस्य, संयमस्य चरमादशः समक्षं स्थापनीयमास्ति । स पूर्णतया अकिञ्चनं भूत्वा भैक्ष्येण जीवननिर्वाहमकरोत् । स्र्वासामिच्छानां, वासनानाम् आकाक्षानाञ्च परित्यागं विधाय मोक्षोपलब्धये प्रयन्तशीलोऽभवत् । मनोरनुसारं संन्यासी मृत्योः जीवनस्य चाकाङ्क्षा न कुर्यात् । स्वकीयदृष्ट्या विलोक्य सः पृथ्व्यां पादौ धारयेत् । वस्त्रपूतं जलं पिबेत्, सत्यदूतं वदेत वाक्यम्, मनःपूतं समाचरेत्, क्रौध क्रोधिनमुपरि क्रोधं न कुर्यात्, सः आत्मनि एव आनन्दमनुभवेत्, उदासीनः स्यात्, कस्यापि वस्तुनः अपेक्षां न विदध्यात्, मांसं न भक्षयेत्, आत्मानमेव सहायकं विधाय पृथिव्यां सुखपूर्वकं मुक्तीच्छया विचरेत् । पुनर्जन्म, दुःखं, सर्वेषु लघुगुरूषु ब्रह्मव्यापकत्वं, समेषामेतेषां निरन्तरं विचारयेत् । नैकेषु जन्मसु जीवात्मान संशोधयेत्, केवलं ब्रह्मणि रमेत । इत्थं सः तल्लक्ष्यं प्राप्तुं समर्थोऽस्ति, स च मानवजीवनस्य परममन्तिमं मोक्षसञ्ज्ञकं प्राप्तुं शक्नोति ।

५.२.४ आश्रमव्यवस्थाया ।

चतुर्ष्णाम् आश्रमाणामुल्लेखः स्पष्टरूपेण वैदिकसाहित्ये नोपलभ्यते, किन्तु, 'ब्रह्मचर्यं', तथा 'ब्रह्मचारी' शब्दयोः प्रयोगः नैकेषु स्थलेषु प्राप्यते । संन्यासिनः अर्थे 'यति' शब्दस्यापि प्रयोगः प्राप्यते । गृहस्थस्य कृते ऋग्वेदे 'गृहपति' शब्दप्रयोग लभ्यते । वैदिकसंहितायाः अतिरिक्तं ब्राह्मणग्रन्थेषु, आरण्यकेषु, उपनिषत्सु चतुर्ण्णामाश्रमार्णा सत्तायाः नैके सङ्केताः विद्यमानाः सन्ति । ऐतरेयब्राह्मणे यथा –

> ब्रह्मचर्याश्रमं समाप्य गहीभवेत्, गृही भूत्वा[१]
>
> वनी भवेत्, वनीभूत्वा प्रव्रजेत" – ऐतरेयब्राह्मण

---

१ ऐतरेयब्राह्मण

ब्राह्मणकालानन्तरम् उपनिषत्कालं प्रारम्भं बोभूवन् आश्रमव्यवस्थाया पूर्णरूपेण विकासः सञ्जातः आसीत् । बौद्धायनसूत्रानुसारं प्रहलादस्य पुत्रेण कपिलेन आश्रमव्यवस्थायाः प्रारम्भः कृतोऽभवत् । तत्र चतुण्णामाश्रमाणां वर्णनं विस्तरेण कृतमभवत् । वस्तुतः मनुष्यः स्वकीयजीवने कस्मिन् आयुषि किं कार्य सम्पादयेन् ? तस्य स्पष्टरूपेण निरूपणं विधातुमेव मानवजीवनं चतुर्धा विभक्तमकरोत । तस्मै च ब्रह्मचर्यं, गृहस्थ, वानप्रस्थं, संन्यासञ्चाभिधानं प्रदत्तम्, तस्य कार्याणां निर्धारणं कृतम् । मानवाः स्वं स्वं वर्णधर्मं परिपालयेयुः तदर्थं पथप्रदर्शनं कृतम्, स्वीयं लक्ष्यं च प्राप्नुयुः । इमाः सामाजिकव्यवस्थाः मनसि निधाय एव आश्रम आश्रमव्यवस्थायाः विकासः नैतिकेन, धार्मिकेन च आधारेण सुदृढतया विहितोऽस्ति ।

५.३ विवाहः पारिवारिकव्यवस्था च ।

वैदिककाल 'विवाह' एकं धार्मिकं कृत्यममन्यत् । मानवजीवनं उपर्युक्तेषु चतुःषु आश्रमेषु विभाजिनं विद्यते । तत्र गृहस्थाश्रमजीवनं विवाहमुपरि एव आधारितमस्ति । अतः विध्यनुसारं विवाहसंस्कारं विधाय गृहस्थाश्रमे प्रवेशः एव नरनार्योः धार्मिकं कर्तव्यं मनुते स्म । शतपथब्राह्मणानुसारं जाया (स्त्री) पुरूषस्य अध (अर्धभागं) भवति । यावत् जायां विना प्राप्य पुरूषः सन्तानं नोत्यादयति । अर्थात् जायां प्राप्य एव पुरूषः सन्तानमुत्पादयति, तदा अर्धं न भूत्वा पूर्णत्वमुपलभते । प्रत्येकं जनः त्रिभिः ऋणैः सह उत्पद्यते – देवऋणं, ऋषि–ऋणं, पितृऋणञ्च । ऋणत्रयेषु एतेषु पितृऋणात् ऋणं भवितुं, आवश्यकमस्ति यत् मनुष्यः विवाहं विधाय प्रजामुत्पादयेत् । तैत्तिरीयब्राह्मणानुसारं पत्नीरहितः पुरूषः यज्ञं विधातुं अधिकारी न भवति । धार्मिकानुष्ठानेषु पत्न्याः उपस्थितिः अत्यधिकं महत्वपूर्णा विद्यते । अतो हि सहधर्मिणी, अर्धांगनी अपि उच्यते स्म । पतिपत्न्योः सम्बन्धः पवित्रः शाश्वतश्चासीत् ।

५.३.१ विवाहस्य प्रयोजनानि ।

अन्यस्मिन् एकस्मिन मन्त्रे पत्नी दशपुत्राणां जन्मदात्री स्यादिति प्रार्थना विहितास्ति ।

दशास्यां पुत्रानाधहि पतिमेकादशं कृधि ।[१]

ऋग्वेद १०/८५/४५

तस्मिन् समये पत्न्याः वीरस्य सुयोग्यस्य च सन्तानस्य प्राप्तेः कामना भवति स्म । सहैव रतिः इन्द्रियसुखमपि विवाहस्य अन्यप्रयोजनमभवत् । उपनिषत्सु ऐन्द्रियसुखं ब्रह्मानन्दसुखसमानं वर्णितमस्ति ।

मनुस्मृतेः अनुसारं सन्तानं, धर्मकार्यं, रतिः स्वर्गप्राप्तिश्च दाराधीनं (पत्न्या अधीनम्) विद्यते ।

अपत्यं धर्मकार्याणि, शुश्रूषा रतिरुतमा ।[२]
दाराधीनस्तथा स्वर्गः पितृणामात्मनश्च ॥ मनु.९/२८

अतः प्रत्येकं जनैः विवाहबन्धने बद्धवाएतस्याः प्राप्तिः कर्तव्यासीत् । विवाहं कृत्वा यदाः मानवः सदगृहस्थं भूत्वा धर्मपालनं, धर्मानुकूलमर्थोपार्जनं, तथा धर्मानुगतकामसेवनं करोति, तदा सः सांसारिकमभ्युदयं सम्प्राप्य, सश्च स्वर्गं प्राप्तं समर्थों भवति ।

विवाहानन्तरं वैदिकयुगे स्त्रीपुरूषौ केन प्रकारेण पारिवारिकं जीवनं यापयतः स्म । ऋग्वेदेऽस्य अतीव सुन्दरं वर्णनं स्पष्टतया दृश्यते । यथा त्वमत्र गृहेऽस्मिन् वसेतु, कदाचिदपि वियुक्तो न भवेत् । स्वकीये गृहेऽस्मिन् पुत्राः प्रपौत्राश्च सहैव कीडन्तः आनन्दं च कुर्वन्तः सम्पूर्णायुः यावत् वसन्तु । यथा–

१. ऋग्वेद–१०/८५/४५
२. मनु.९/२८

इहैवस्तुमावियौष्टं ।

विश्वमा युर्व्यश्नुतम् ।

क्रीडन्तौ पुत्रेर्नपुभि

मोदमानौ स्वे गृहे ॥[१] ऋ.१०/८५/४२

इतोऽप्यग्रे शिक्षिताः अशिक्षिताश्च द्विप्रकारकाः अपि जनाः स्वीयानां पुत्राणां प्रपौत्राणां कृते पोषणाय स्वकीयानां सुखानां त्यागं कुर्वन्ति स्म । प्रत्येकं पितृणां इच्छा भवति स्म यत्, स्वयं कथमपि वसेत्, किन्तु तस्य सन्ततिः चारू भक्षयेन्, चाक पिबेत्, अर्थात् सन्ततेः सुखाय स्वस्य सुखस्य कामना नाभवत् । इदं त्यागरूपं कर्म हि वास्तविकं स्वर्गसुखमस्ति ।

पत्न्याः परिवारे किं महत्वमभवत्, अस्य अनुमान ऋग्वेदस्य कथनादुपलभ्यते । स्त्री स्वस्य श्वसरं, ननन्दरं आदीनामुपरि साम्राज्ञी इव शासनं कुर्यात् । परिवारे स्त्रीपुरूषयोः समाना स्थितिः आसीत् । अहं ज्ञानी वर्ते त्वमपि तद्वत ज्ञानवती असि । अहं साम, त्वं ऋक्, अहं द्यौः त्वं पृथिवी असि, आवां द्वौ सम्मिल्ल्य वसेतां, सन्तानम् उत्पादयेव । समस्तपरिवारः इत्थं वर्तयेत् । यथा –

अनुव्रतः पितुः पुत्रः

मात्रा भवतु संमनाः ।

जाया पत्ये मधुमतीं

वाचं वदतु शान्तिवाम् ॥[२]

अथर्व.३/३०/१

---

१. ऋ.१०/८५/४२
२. अथर्व.३/३०/१

इत्थमत्र परिवारस्य पारस्परिक सौहार्द भवेदिति वर्णितम् ।

परिवारे पतिपत्न्योः समानस्थानात् स्त्री धार्मिककर्मकाण्डे कार्यं करोति स्म । पत्या सह यज्ञानुष्ठानस्य अधिकारः सम्प्राप्तः आसीत् ।

५.३.२ विवाहस्य सादृश्यम् ।

वैदिककाले विवाहस्य सम्बन्धं स्थापयितुं कतिपयविषयान् प्रति सादृश्यस्य ध्यानं प्रददति स्म । यथा वरः वधूश्च सदृशः स्यात् । तयोः गुणाः, कर्माणि, स्वभावश्च मिलनात्मकाः स्युः । तयोः कुलस्य सदृशता, शीलस्वभावयोः सादृश्यं, शरीरस्य रूपस्य च सादृश्यं, आयुषः सादृश्यं, विद्यायाः सादृश्यं, धनस्य समानतादीनां विचारः भवतिस्म ।

आश्वलायनस्य गृह्यसूत्रानुसारं सर्वप्रथमं मातुः पितुश्च उभयोरपि कुलयोः परीक्षा भवेत् । यदि वरस्य वध्वाश्च द्वयोरपि पितृकुलां मातृकुलं च श्रेष्ठं भवेतदैव विवाहसम्बन्धं स्थापयेत् । आपस्तम्भगृह्यसूत्रानुसारं विवाहसम्बन्धस्य स्थापनसमये वरस्य परीक्षां कुर्यात् । सः पुरूषत्वगुणेन हीनः स्यात्, धीमान् जनप्रियश्च भवेत् । सहैव तस्य कृते इदमपि आवश्यकं आसीत् यत् तेन न्यूनातिन्यूतं ऋग्वेदस्य अध्ययनं सम्पूर्णतया कृतं स्यात् ।

यथा वरस्य परीक्षाविषये दर्शितं, तथैव वध्वाः अपि परीक्षायाः नियमोऽभवत् । वधूःवन्ध्यां न भूत्वा सन्तानमुत्पादयितुं समर्था भवेत्; सहिष्णुः मधुभाषिणी स्यात् । मनुस्मृत्यनुसारं तादृशीं स्त्रीं उद्वहेत् या कन्या पीतकेशवती न स्यात्, अधिकांगी न भवेत्, रूग्णा, रोमरहिता अधिकरोमवती न स्यात्, अधिकं वार्ताकारिणी न स्यात्, पीताक्षी न स्यात् तस्याः नाम नक्षत्र-वृक्ष-नदी-म्लेच्छ-पर्वत-पक्षि-सर्प-दासीपरकं न भवेत्, यस्याः नाम

सुन्दरं कथनसुखदं, गजगामिनी, सुक्ष्मलोमा, केशवती स्यात्, मधुरस्वभावा, लघुदन्ता, कोमलाङ्गी स्यात् – तादृशीं कन्यया सह विवाहं कुर्यात् ।

इत्थं विवाहसम्बन्धस्य स्थापनावसरे स्त्रियाः गुणं, रूपं, प्रज्ञां, वित्तं तथा बन्धुबान्धवादीनां सम्बन्धं पूर्णरूपेण विलोक्य तथा तयोः सादृश्यं दृष्टिसमक्षं निधाय एव विवाहसम्बन्धः वाञ्छनीयः मन्यते स्म । उपर्युक्तगुणरहिताया कन्यया सह विवाहं नाकरोत् ।

५.३.३ सगोत्र विवाह निषेधः

ऋग्वेदकाले सगोत्रविवाहः निषिद्धः आसीत् । यदि वरवध्वोः एकगोत्रः न स्यात्, अर्थात् यस्य जन्म एकस्मिन् कुले न स्यात्, एतादृशः विवाह योग्यः मन्यते स्म । अत एव भ्रातृभगिन्योः विवाहः निषिद्धः अभवत् । सदैव पितृस्वस्रीयः, मातुलेयः, पितृस्वस्रीयः बन्धुभगिन्योः अपि विवाहः नाभवत् । पाणिनीयानुसारं पौत्रादारभ्य या सन्तानपरम्परा भवति सः गोत्रः कथ्यते । अस्य सिद्धान्तस्यानुसारं समानगोत्रोत्पन्नाः सर्वे जनाः परस्पर भ्रातरः भगिन्यश्च भवन्ति, अतः सगोत्रविवाह न विदध्यात् ।

समानगोत्रे यथा विवाहः निषिध्यते, तथा एक प्रवरेऽपि विवाहनिषेधः मन्यते स्म । पूर्वपुरूषेषु येन मन्त्रद्रष्टारं भूत्वा वैदिकमन्त्राणां निर्माणं दर्शनं वा कृतं स्यात्, सः 'प्रवरः' उच्यते ।

इत्थं सगोत्रः सप्रवरश्च विवाहः न कुर्यात्, इदमपि धर्मशास्त्रीयं मतमस्ति । बोधायनस्य मतानुसारं सगोत्रकन्यया सह मातृवदाचरेत । ये लोकः इदमतिक्रमन्ते ते पापभागिनः भवन्ति ।

५.३.४ विवाहस्य प्रकाराः ।

प्राचीनकाले अष्टप्रकाराणां विवाहानामुल्लेख प्राप्यते, यत्र अग्रिमाःचत्वारः विवाहाः धर्मानुकुलाः उत्तमाश्च मन्यन्ते स्म । तथा शेषाः चत्वारः अधमाः सन्ति । अष्टौ प्रकाराः विवाहाः इत्थं सन्ति । यथा – ब्राह्मः, प्राजापत्यः, आर्षः, दैवः गान्धर्वः, आसुरः, राक्षसः तथा पैशाचः ।

समेषामेतेषां सम्यक्तया विवेचनं पूर्वगत प्रकरणे निरूपितमस्ति । विशेषमत्रेदं वर्तते । यत् – विवाहितायाः पत्न्याः पतिः कदापि त्यागं नाकरोत् । आपस्तम्बधर्मसूत्रानुसारं येन पतिना अन्यायेन स्वभार्यायाः त्यागः कृतः स्यात्, सः गर्दभस्य चर्म धारयित्वा प्रतिदिनं षण्मासं यावत्, सप्तगृहेषु भिक्षवृत्ति करोति स्मः तथा च वदति स्म यत् मया स्वपत्न्याः त्यागः कृतः । इत्थं करणेन तस्य प्रायश्चितमभवत् ।

५.३.४.१ बहुपत्नी विवाहः ।

वैदिककाले बहुपत्नीविवाहस्य प्रथा प्रचलिता आसीत् नासीत् वेति विषये विदुषां विमतैक्यं वर्तते । ऋग्वेदे द्विभार्यस्य पुरूषस्य साम्यं द्विधुर्योः मध्ये अवरूद्धमश्वमिव दर्शितमस्ति । किन्तु ब्राह्मणग्रन्थनामनुसारं उत्तरवैदिककाले द्विपत्न्याः पद्धतिः प्रसिद्धासीत् । शतपथब्राह्मणानुसारं याज्ञवल्क्यस्य द्वे भार्ये आस्ताम्, मैत्रेयी कात्यायनी च । इत्थमुत्तरवैदिककालस्य नैकानि उदाहरणानि प्राप्यन्ते ।

५.३.४.२ विधवाविवाहः

ऋग्वेदकाले विधवाविवाहस्य प्रथा आसीदिति अनुमन्यते, कथम् ? मन्त्रस्यैकस्यानुसारं पुत्रहीना विधवा स्वकीयेन देवा सह विवाहं कृत्वा

सन्तानमुत्पन्नं कर्तुं शक्नोति स्म । यथा –

कुह स्विददोषा कुह वस्तारश्विना[1]
कुहवाभिषित्वं करतः कुहोषत् ।
को वां शत्रुया विधवेव देवरं
मर्यं न योषाकुण्णुते सधस्थ आ ॥
ऋ.१०/४०/२

एतदतिरिक्तं सन्तानप्राप्तये 'नियोगः' अपि धर्मानुकूलः मन्यते स्म । महभारतानुसारं राज्ञः शान्तनोः पुत्रः चित्राङ्गादस्य विचित्रवीर्यस्य च मृत्योः पश्चात् तयोः पत्न्योः श्रीकृष्ण द्वैपायनव्यासेन नियोगेन सन्तानम् उत्पन्नमकारि ।

इत्थमस्माभिः दृश्यते यत् वैदिककाले भ्रातृभगिन्योः विवाहः सर्वथा निषिद्धः आसीत् । ऋग्वेदे यमी यमाय विवाहप्रस्तावमकरोत् । किन्तु यमेन स्पष्टमुक्तं यत् मद्भिन्नं कमपि शक्तिशालिनं समर्थपुरुषं पतिरूपेण प्राप्तं इच्छां कुरू ।

इत्थमत्रोपप्रकरणे विवाहस्य सामाजिकप्रभावः समाजनिर्माणं च कथं ? सम्भवति इति अत समीक्ष्य सविशदं निरूपितम् ।

५.४ वैदिकवाङ्मये नारीस्थानम् ।

५.४.१ ऋग्वेदोक्तनारीधर्माणां परिशीलनम् ।

समग्रस्य संसारस्य निरीक्षणं कृत्वा ज्ञानं भवति यत् सर्वासां सभ्यतानां च भारतीयार्यसभ्यतायाः स्थानं प्राचीनं विद्यते । भारतस्य मूलभूतं जीवनदर्शनं

१. ऋ.१०/४०/२

मान्यतानां सर्वप्रकारात्मकं वर्णनं अस्माकं ऋषिभिः क्रन्तदृष्टुभिः मुनिभिः कृतं विद्यते । एतत् मुनिभिः कृतं क्रान्तदर्शनं अद्यापि हिन्दुसंस्कृत्यै अपूर्वं फलां ददाति प्रेरणां च वितरति । तथापि विभिन्न-परिस्थितिषु भिन्न-भिन्नकाले आर्यसभ्यतायाः सिद्धान्तेषु विद्वांसः धर्मप्रणेतारः, देशकालानुसारेण कानिचित् परिवर्तनानि अपि अकुर्वन । किन्तु आर्यसंस्कृतेः मूलभूतेषु सिद्धान्तेषु काश्चन विशेषताः तादृश्यः आसन् याः अद्यापि भारतीयसंस्कृत्यै च विशेषं महत्वपूर्णं स्थानं च प्रददाति ।

अस्माकं भारतीयासंस्कृतिः अन्याभ्यः संस्कृतिभ्यः भिन्न विशिष्टा तत्तु सर्वदा सिद्धमेवास्ति । प्राचीनकालादेव संस्कृतौ नार्यस्थानं महत्वपूर्ण आसीत् अस्ति वा । कौटुम्बिकादर्शाः सामाजिकं जीवनं, राजनैतिकं महत्वमपि पिपुलं आसीत् । पुरूषेषु आत्मशक्तेः सम्पातः, सञ्चारः उत्कृष्टतया भवेत् तदर्थमपि सा नारी सदा सर्वदा यत्नशीला आसीत् । नारीणां काले काले तस्य उदाहरणानि दृष्टान्तानि-दत्तानि सन्ति यत् तया कदा कदा कं योगदानं दत्तं, तस्याः त्यागः कीदृशः आसीत् ? तपस्या कीदृशी आसीत् ? समाजस्य कुटुम्बस्य परवारस्य च रक्षणे संरचनायां सा कीदृशी कृतप्रयत्ना आसीत् तदपि प्राचीनेतिहासेन ज्ञानं भवति । भारतीय संस्कृतेः वैदिकसंस्कृतेः वा परिमाणं मूलयङ्कनं वा नारी मर्यादया एव भवति। भगवता मनुना स्वस्मृतौ अभिहितं यत् -

यत्र नार्यस्तु पूज्यन्ते रमन्ते तत्र देवताः ।
यत्रेतास्तु न पूज्यन्ते सर्वास्तत्राफलाः क्रिया ॥

नारी संस्कृतेः एतत् उत्कृष्टं उदाहरणं विद्यते । वैदिक संस्कृत्यां कारणेनैव ततः प्रभृति अद्यावधि नार्यः प्रतिष्ठा सम्मानं वा एतावदस्ति ।

भारतीयज्ञानपरम्परायाः आध्यातिमक जगतः यदि कश्चित गुणनिधिः आसीत् वा यत्र सर्वविधजगतः प्रकाशः दृष्टिपथमवतरति चेत् सः अस्ति ऋग्वेदः । ऋग्वेदः अर्थात् धर्मस्य प्रत्यक्षदर्शनं स्वरूपं वा । ऋग्वेद मन्त्रसंख्या दश सहस्राधिका विद्यते च अत्र जगतः एकः अपि विषयः तादृशः नास्तियस्य ऋषिभिः मुनिभिः दर्शनं न कृतं स्यात् । ऋषयः मुनयः सदा सर्वदा मन्त्राणां मनने न स समाधौलग्नाः भवन्ति स्म । तथा च मननात् त्रायते इति मन्त्रः तस्य चिन्तनं सदा सर्वदा एतेषां हृदि चलति स्म । नारीणां यानि स्वरूपाणि सन्ति तानि सर्वाणि स्वरूपाणि धर्मव्यावख्यया अत्र प्रतिपादितानि सन्ति । समग्रस्य ऋग्वेदस्य आधारं गृहीत्वा नारीधर्माणां परिशीलनं क्रियते तदा तत्र सर्वस्वरूपाणां अध्ययनं उल्लेखः च अनिवार्यः भवति ।

सर्वेषां स्वरूपणां ऋग्वेदस्याधारेण क्रमः अवलोक्यते गुरूग्रन्थः भविष्यति किन्तु तथापि नारीधर्मपरिशीलनाय इदमित्थं विद्यते । यथा –

नारीशब्दः आगच्छति तदा कुत्र कुत्र ऋग्वेदे मन्त्रः निर्दिष्टः अस्ति तत् मण्डलाधारेण अवलोक्यते चेत् सुगमतया ज्ञानं भवति । तथा च सुस्पष्टं भवति । तथा च सुस्याहं भवति । अतः क्रमेण मण्डलानुसारेण ऋग्वेदोक्तनारीधर्माणां परिशीलनं कर्तव्यम् ।

५.४.२ वैदिकसमये नार्यः धार्मिकाधिकारः ।

वैदिकयुगे नार्यः पुरूषवदेव सर्वाः धार्मिकक्रियाः च कर्मणि यज्ञेषु व भागं गृहीतुं शक्ताः भवन्ति स्म । वैदिककाले काश्चत् नार्यः तु स्वतः एव यज्ञानुष्ठानानि कुर्वन्ति स्म । ऋग्वेदे एकस्मिन्स्थाने कन्यायाः तादृशं वर्णनं

सम्प्राप्यते यत् सा स्नानं कृत्वा सोमरसं गृहीत्वा गृहम् आगच्छति च साक्षात् यज्ञे इन्द्राय सोमरसं प्रहदाति । अन्यत्र एकस्मिन् स्थाने विश्वास नाम्नी कन्या प्रातः स्नात्वा स्वयमेव यज्ञकर्म आचरति । एवं प्रकारेण स्त्रीभिः अपि यज्ञकर्मणि आचर्यन्ते स्म । शुभकर्मसु वैदिककर्मसु वा निषेध न आसीत् सर्वप्रकारात्मिकः अधिकारः तस्याः आसीत् । नार्यः प्रातः सायं पुरूषवदेव ऋषिमुनिवदेव सन्ध्योपासनाम् अकुर्वन् । रामायणे अपि सीतया अपि सर्वविधधार्मिककर्तव्यानि समाचरितानि सन्ति ।

वैदिकसमये गृहस्थाश्रमस्य अीधकं महत्वं अस्ति । नारी धार्मिकक्रियासु सहायक । भवति स्म साधिकारपूर्वकमिति । स्वकुटुम्बपरिवारस्य याः रूढयः परम्पराः, संस्काराः आसन् तत्र नार्यः पूर्णतया प्रतिनिधित्वं करोति स्म । तथा च संस्कारादि सर्वकर्तव्येषु नार्यः तस्याः उपस्थितिः सर्वदा अनिवार्या भवति स्म । वैदिकसंस्कृतौ नारी विना पुरूषः सर्वदा अपूर्णः इति मन्यते स्म । यः पुरूषः यज्ञादिकर्मणि नारीं विना आहूति दातुं उपविशति वेत देवाः तस्य पुरूषस्य आहुतिं न स्वीकुर्वन्ति तादृशमपि मन्यते । यदि पुरूषः एकाकी यज्ञं करोति एवं स्वर्गप्राप्त्यै यत्नः करोति चेत् तत्र सः सफलो न भवति । यत्न्या नार्या वा सह यज्ञः भवति चेत् कर्म पूर्णं भवति एवं फलप्राप्तिर्भवति । यदा रामायणे रामः रावणवधान्ते अयोध्यायां सीतात्यागान्तरं यज्ञस्या योजनं करोति तदा सीतायाः सुवर्णप्रतिमां स्थापयति कारणं विना कर्माणि तदानीं अपि न भवन्ति सम । वैदिकसाहित्य कर्मणि वा यावत महत्वं पत्युः भवति तावदेव महत्वं पत्न्याः भवति ।

पुराकाले सामान्यतया पतिपत्नी साहचर्येणैव कर्माणि अकुर्वन् । तादृशानि बहूनि उदाहरणानि सन्ति यत्र दम्पती संयुक्ततया देवानां स्तुतिं कुर्वन्ति ।

सामाजिके धार्मिककर्मणि तत्सर्वेषु च नारी स्वतन्त्रतया, भागं गृहीतुं शक्ता भवति स्म ऋग्वेदे तादृशमपि वर्णनं सम्प्राप्यते यत् नार्यः अलङ्काराणि धृत्वा यज्ञकर्म गच्छान्ति स्म । शतपथब्राह्मणे विदुष्यः नार्यः सभायां समुपस्थिताःभवेयुः तदर्थं, निमन्त्रणव्यवस्था आसीत् । यजुर्वेदेऽपि पतिना पत्न्या सह एव यज्ञः कर्तव्यः तादृशं प्रतिपादितं विद्यते । यज्ञभूमौ पत्न्याः स्वतन्त्रोऽधिकारः आसीत् । पत्न्या यज्ञस्य अनेकाः क्रियाः क्रियमाणाः आसन् । वैदिकयुगे प्रारम्भे ताः सामगानस्य कार्यमपि कुर्वन्ति स्म । कालानन्तरं सामगानस्य कार्यं उद्गातृभ्यः प्रदत्तम् ।

एवं प्रकारेण वैदिकयुगे नार्यः महत्वपूर्णं स्थानं आसीत् । पत्नीं विना यज्ञः अपूर्णः पत्नीं विना सः यज्ञंकर्तुं अपि असमर्थः, तादृशी परम्परा वैदिक कालादेव आसीत् ।

वैदिककाले पत्न्याः सामाजिका स्थितिः उन्नता आसीत् । पतिः पत्नी संयुक्तरूपेण कौटुम्बिकसम्पत्तेः अधिकारः आसीत् । कुत्रचित् स्थानेषु यदि काचित् विधवा नारी अस्तिचेत् तस्यै धनं दातव्यं तदपि कथितम् । नारी स्वयमपि स्व-संगृहीतधनात् ब्राह्मणेभ्यः दानं दातुं समर्था शक्ता च भवति स्म । वैदिक समयस्योत्तरार्धे हिन्दुनारीणां धनाय कतिपय अधिकाराः लुप्ताः न्यूनाः च जाताः इति ।

५.४.३ वैदिककाले शिक्षायां नार्यः योगदानम् ।

ऋग्वेदः संसारस्य प्राचीनतमः ग्रन्थः विद्यते । अस्य ग्रन्थस्य अनुशीलनेन ज्ञातं भवति यत्, वैदिककाले नार्यः उच्चशिक्षाप्राप्त्यै स्वतन्त्राः आसन्, ताः वेदाध्यायनं कर्तुं शरना भवन्ति स्म । काव्यादि निर्माणकर्मणि अपि तस्याः

प्रावीण्यं अधिकार श्वासीत् ।

ऋग्वेदस्य कतिपयेषु मन्त्रेषु सप्तविंशतिः ब्रह्मवादिन्यः स्त्रियः आसन तस्य नामोल्लेखः संप्राप्यते । शौनकेन स्वग्रन्थे बृहद्देवताय; मन्त्रद्रष्टारः नार्यः आसन् तस्यापि उल्लेखः कृतः विद्यते । ऋग्वेदस्य अनेकानां सूक्तानां ऋषिकाः स्त्रियः सन्ति । उदाहरणरूपेण यथा – सूर्या नाम्ना ऋषिका ऋग्वेदस्य दशममण्डले पञ्चाशितितमं सूक्तं दृष्टं वा साक्षात्कारं कृतं तथा च इन्द्राणि अपि ऋग्वेदस्य दशमे मण्डले पञ्चचत्वारिं शदधिकशततमस्य सूक्तस्य साक्षात्कारः कृतं लोपामुद्रा स्वपतिना अगस्त्येन सह सूक्तस्य दर्शनं करोति ततः रोमशा ऋग्वेदस्य १/२७/७ मन्त्रस्य, विश्ववारा ५/२८/ मन्त्रस्य शची १/१५९, मन्त्रस्य अपाला च ९/५९ मन्त्रस्य ऋषिका अस्ति । ततोप्यधिकम् उषा, अदिति, विश्पला, सिकता, सर्पराज्ञी, ममता, यमी, उर्वशी, श्रध्ध, आदयः नार्यः ज्ञानसाधनो पासनाया उच्चं स्थानं प्राप्तव्यः ।

सांख्यशास्त्रस्य प्रणेता कपिलमुनिः तेषां माता देवहूतिः अपि स्वपुत्रादेव अध्यात्मज्ञानं प्राप्तवती । पुत्राश्रयेण अध्यात्मज्ञानेन च सा मोक्षं प्राप्तवती । अनेन स्पष्टं भवति ऋग्वेदानन्तरं उपनिषदकाले । पि नारीभिः मोक्षद्वाराणि उद्घाटितानि आसन् । तस्मिन् समये नार्यः आत्मसाक्षात्काराय उत्थिता भवति स्म । तस्य प्रमाणं मैत्रेयी आत्मज्ञानाय जिज्ञासां धारयति तत् सर्वविदितमस्ति । आत्मज्ञानस्य जिज्ञासा तावती आसीत् येन सा स्वपत्युः सम्पत्तिमपि नेच्छति, तृणमिव तस्याः त्यागं करोति । स्वपतिना याज्ञवल्क्येन सह सा आत्मज्ञानस्य प्रबलेच्छया सर्वं त्यक्तुं समर्था भवति, अनेन सिद्धं ज्ञानं च भवति यत् नार्यः शिक्षाक्षेत्रेऽपि अत्युच्चतमं स्थानं मानं च प्राप्नुवन्ति स्म । महाभारतस्य सुलभा तथा रामायणस्य आत्रेयी स्वे स्वे युगे अध्यात्मसा धनायां विख्याता जाता ।

राज्ञः जनकस्य सभायां गार्गी याज्ञवल्क्याय प्रश्नान् पृच्छाति च द्वित्राः अपि प्रश्नान् श्रुत्वा मुक्ताः भवन्ति स्म, आश्चर्यचकिताः भवनित स्म । स्वातन्त्र्येण अध्यात्मसाधनायां सफलता प्राप्ता ।

५.४.४ वैदिकसमये राजनीतौ नार्यः योगदानम् ।

वैदिकनारीणां भारतीयनारीणां कठिन समये क्लिष्टकाले परिस्थितिषु अपि स्वसाहसं न त्यक्तं स्वशौर्यस्य परिचयः प्रदत्तः विद्यते । वैदिकनारीणां – साहसं, शौर्यः, पराक्रमं अपि तादृशं आसीत् यत् भारतीयः इतिहासः न कदापि विस्मरिष्यति । युद्धात् पराभवं प्राप्य यदि पतिः आगच्छति चेत नारी तंत्र शौर्यसञ्चारं, वीरविचारान्, आरोपयन्ति स्म । समरेषु पतिः यदा नैराश्यं प्राप्तोति तदा चातुर्यंपूर्णान् विचारान् सा श्रावयति नैपथ्ये उपविश्य तत्कालीना नारी सुराज्यं स्थाययितुं स्वपतिना सह तिष्ठति स्म । वैदिकयुगे नारीणां राजनैतिकं विषयकं योगदानं सविशेषतया न लभ्यते, किन्तु तथापि एतस्मिन् क्षेत्रेऽपि नारी पृष्ठे नासीत् तस्य प्रमाणं तु लभ्यते एव ।

ऋग्वेदे तादृशः उल्लेखः प्राप्यते यत्र नारीसेना नमुचिनाम्नः नृपः आसीत तेन इन्द्रेण सह युद्धं कर्तव्यमासीत् तदर्थं काल धर्मानुसारेण नार्यः शास्त्राणि धारयन्ति स्म । भारतीय सैन्यपरम्परायां तादृशमपि ज्ञातं भवति यत् सेनायां नारीणामपि समावेशः भवति स्म । 'अबलासेना' नाम्ना तस्य अभिधानं गणना भवति स्म । नार्यः अपि अस्त्र–शस्त्रज्ञानाय अग्रेसरः उत्साहपूर्णाः वीराः च भवन्ति स्म । समयानुसारेण कालक्रमेण ताः एतस्थाः अस्त्र शास्त्रविद्यायाः प्रयोगमपि अकुर्वन् । कदाचित् तु तादृशमपि भवति स्म यत् नार्यः पुरुषैः सह युद्धे प्रतिबद्धा भवन्ति स्म ।

ऋग्वेदस्य अगस्त्यस्य पुरोहितः खेलऋषेः पत्नी विश्पला स्वपतिना सह

युद्धं गच्छाति । तत्र तस्या: शरीरं खण्डितं भवति तथा अश्विनिकुमारौ पीठा निवारणं करोति । मुद्गला नाम्नी नारी स्वशत्रुभि: सह युद्धं करोति सहस्रगा: संप्राप्नोति । पुत्रासुरस्य माता दनुं स्वपुत्रै: सह मुद्धाय गच्छति स्म । इन्द्र: च तस्या: वधं करोति । देवासुरसंग्रामे इन्द्रस्य सहामतायै युद्धकरणे नृपस्य दशरथस्य पत्नी कैकेयी अपि सहायतामकरोत् ।

एवं प्रकारेण भारतीय राजनीते: इतिहासे वीराङ्गनानां वार्ता: प्रसङ्गश्च समुपलभ्यन्ते । नार्य: चरित्राणि मर्यादाशीलं, कर्तव्यनिष्ठं, न्यायप्रियं, ओजस्वीपूर्ण:, तेजस्वीपूर्णं, शौर्यपूर्ण: जीवन चरित्राणि, च भारतीयेतिहासस्य वैदिकेतिहासस्य गौरवं वर्धयति । स्त्रिय: माता, स्वसा, पत्नी, पुत्रीरूपेण वा पुरूषेषु शौर्यं सिञ्चति स्म् सिग्धति च ।

वैदिकसाहित्यस्याध्ययनेन ज्ञानं भवति यत् प्राचीन भारतीय नारीणां सर्वस्वरूपेषु सात्विकता आसीत् । एका सौम्यता आसीत् दिव्यता आसीत् येन समाज: विभूषित: अभवत् भवति च । अनेन सह दु:खस्यापि एका वार्ता यत् अद्यतनीया कृत्रिमसभ्यता नारीणां तप:पूर्णं स्वभावं सायामोहितं कृत्वा कहुतया स: अधिकार: ताभ्य: पुन: स्वीकृत: । तथा च नारीणां संसारस्य बाह्याकर्षणेभ्य: आच्छन्ना भूत्वां स्वां विस्मारिता । अद्यापि शिक्षणे नारीणां सर्वोच्चस्थानं विद्यते । विज्ञानक्षेत्रेऽपि सा कार्यरता विद्यते । व्यापारक्षेत्रे राजकीयक्षेत्रे संसदीयक्षेत्रे नारीणां स्वस्थानं पूर्ववदेव निर्मितं विद्यते सर्वविधक्षेत्रेषु – दाक्षिण्यं प्रावीण्यं साफल्यं च संप्राप्तं विद्यते । नारीणा तत् दर्शितं विद्यते यत् वैदिक कालवदेव आधुनिकनार्य: बालविवाहप्रथा, सतीप्रथा, विवाहकालिका धनवैभवप्रथा, असमानता, भ्रूणहत्या, इत्यादिभि: कारणै:, मुक्ता भाव्य दूरे च स्थातव्यं तदर्थं वैदिक–साहित्यस्य निरन्तरमभ्यास: अनिवार्य इति ।

एवं प्रकारणे सीतायाः शीलम, द्रौपद्याः त्यागभागना, उर्मिलायाः त्यागः, गान्धार्य्याः नैत्रदानम्, सावित्री तपस्या, अनसूयायाः शक्तिः, गार्ग्याः वैदुष्यम्, स्तुलोचनायाः नैत्रदानं, अरुन्धत्याश्च सेवापरायणता अद्यापि अनन्यादर्शरूपेण परिगण्यते अद्यापि स्मर्यते । इमाः च वैदिकसंस्कृतेः इतिहासस्य च आदर्शप्राणभूताः इति ।

इत्थमत्र वैदिकवाङ्मये सामाजिक संरचना कीदृशी आसीदिति, समाजव्यवस्था, आश्रमव्यवस्था, विवाहद्वारा पारिवारिक व्यवस्था, नारीस्थनंमित्यादिभिः विचारैः सम्यक्तया समीक्ष्य निष्कर्षभूतं तथ्यमत्र सविशदं वर्णितम् । चेदत्र किमपि न्यूनत्वं तत् शिष्यभावात् क्षन्तव्यम् ।